

Družė Tito, Sveti Rilski. Sissevaateid tänapäevasesse palverännakute traditsiooni¹

Mare Kõiva, Andres Kuperjanov

Teesid: Eestis on hakatud taastama 16. sajandi usuvahetuse käigus hävinud katoliku ja 20. sajandil hääbunud õigeuskloostreid. Erinevate institutsioonide ja isikute eestvõtmisel on alustatud ka palverändude ennistamist: organiseeritud palverännakute kõrval on varasemaid loodus- ja kultuurimarsruute korratud palverännaku nime all. Usuturismi kõrval eksisteerib katkematult püsinud palverännakute traditsioon nii Kuremäe kui ka Petseri õigeusu kloostriks. Kuhu paigutuvad Eesti taastamis- ja uusloomingulised katsed teistes postsovetlikes riikides toimuva taustal? Iseloomustame artiklis olemuslikult erinevaid palverännakute sihtpunkte Bulgaarias ja Sloveenias: taasäratatud usueluga Svete Gore Sloveenias, läbi kesk- ja uusaja usulise järjepidevuse ja rahvusliku identiteedi kantsina toiminud Rila Ivani (Joanni) klooster ja kabel ning iidvana kultuuri- ja usukeskus Momtšilovtši küla Bulgaarias. Viimane esindab oma sakraalehitistega isikliku usutunnetuse väljendusi, mille pinnalt arendatakse turismist, eriti religiooniturismist elatuvat külakeskkonda. Uusimat kihistust, nn sekulaarset palverännakupaika, mille tähistamisviisidesse on lisandunud festivali jooni, esindab Kumrovec Horvaatias – endise Jugoslaavia presidendi Josip Broz Tito sünnikodu riigijahi monumendiga.

Märksõnad: ajaloolised isikud, kabelid, katoliiklus, kloostrid, palverännakud, õigeusk

Sissejuhatus

Artiklis käsitleme projekti “Kloostrid kui traditsioonide sõlmpunktid” käigus aastatel 2006–2010 jälgitud palverännakuid Bulgaarias, Sloveenias ja Horvaatias ning võrdleme neid kloostrite taastamise ja palverännakute elustamise protsessiga Eestis.

Viimasel kümnendil on Eestis taastatud kuni 16. sajandini usuvahetuse käigus või sõdade ajal hävinud katoliku kloostreid, millest osa on märgilise tähendusega arhitektuuri- ja ajaloomälestised (Pirita Püha Birgitta klooster, Padise tsistertslaste klooster jm), sellistena kultuuriruumi osa ja huvireiside

sihtpunkt. Taasiseseisvumine aktualiseeris ka 20. sajandil hääbunud õigeuskloostrite taastamisprotsessi.

Nähtuse iseseisva haara moodustavad hiljutised katsed elustada kohalikud katoliku palverännumarsruudid. Neid tehakse nii institutsioonide kui ka eraisikute eestvõtmisel. Klassikaliste palverännakute kõrval on sama nimega omistatud varem loodus- ja kultuurimatkadena läbiviidud rännakutele, näiteks Padise kloostri juures, eriti kuna teekond läbib kunagist kloostrit ja palverännu paika. Kui katoliku tavad vajasisid taastamist, siis samas on Eestis vaatamata poliitilistele ja ühiskondlikele muutustele püsinud katkematu diskursusena õigeuskloostrite traditsioon näiteks seoses Kuremäe ja Petseri kloostri. Kuigi Petseri jäi Teise maailmasõja järel ametlikult Venemaa territooriumile, tajuti seda ümbruskonda jätkuvalt Eesti alana, osalt tänu elanikkonna koosseisule. Ka polnud liikumine Petseri kloostrisse tõkestatud, vaid vastupidi – see oli meelepärane ja soovitud reisisuund. Mõlema kloostri on seotud religioosne pärimus, aga ka mitmekihiline folkloor sakraalehitise, selle üksikute objektide ja lähiümbruse paikade, aga samuti vaimulikkonna kohta. Folkloori olemasolu markeerib meie arvates paiga toimimist nüüdisühiskonnas. See pole järelikult üksnes sümbolne väärtus, mälestis, vaid pühaduse esindaja, mille kohta on säilitatud varasemaid narratiive ja mis uute lugude ja isiklike kogemuste kaudu on suhestatud tänasesse päeva.

Õige keerukas on määratleda, missugust turismisegmenti esindasid nõukogudeaegsed ekskursioonid ja erakäigud mõlemasse kloostrisse. Kahtlemata oli usuline külg selle juures oluline, mõnikord ka esmane. Usuturismi esindavad praegu nt Eesti ja Venemaa turismifirmade organiseeritud retked Kuremäe kloostrisse, eriti kloostripäevale. Usuelu rikastus taasiseseisvumise järel mõõtnatult. Käesoleva teemaga seoses on olulised pühakusäilmete kinkimised ja nende rändeksponeerimised, samuti uute lokaalsete õigeuspühakute välja kuulutamine.

Pikemat ajalist perspektiivi pakub palverännu ja usuturismiga seonduv osa Kesk- ja Lõuna-Euroopa riikide kontekstis. Neid alasid seovad Eestiga eeskätt kuulumine Nõukogude Liidu poliitilis-majanduslikku mõjupiirkonda (1946–1989/1991) ja tolle perioodi ametlikud piirangud usuelu suhtes. Meie uurimistöö eesmärk oli jälgida palverännakuid, austus- ja mälestusretki erineva ajaloolise tausta ja vanusega pühakohtadesse, eeskätt kloostrite juurde. Oleme käinud korduvalt välitöödel Rila kloostri ja jälginud sealset usuelu muutuvaid jooni. Üldtendentside leidmiseks ja Eestis toimuva iseloomustamiseks kõrvutama järgnevalt kolme sakraalset ja ühte sekulaarset palverännakute sihtkohta.

a) Rila Ivani (Joanni) klooster ja kabel on olnud usulise järjepidevuse kandja läbi kesk- ja uusaja, viimaste sajandite ajalookeeristes aga ühtaegu rahvus-

identiteedi markeerija. Mõlemad nimetatud sakraalehitised koondavad keeruka kogumi isiklikke ja formaalseid usuväljendusi. Mõlemad on sajandeid olnud usu- ja huvirännu muutumatu sihtmärk.

b) Svete Gore kirikutekompleksi juures Sloveenias taastuvad spontaanselt elavam usuelu ja informaalsed palverännakud. Arheoloogilistel andmetel on paik eelajaloost alates järjepidevalt toiminud pühamuna.

c) Momtšilovtši küla Bulgaarias ühendab formaalse ja isikliku usutunnetuse väljendusi. Iidvana asustusega küla on tuntud kui paik, mis säilitas kristlikud traditsioonid Osmanide võimu all. Külaruumi kuulub arvukalt vanemaid ja täiesti uusi sakraalehitisi, mis on tihedalt lõimitud igapäevaelu tekstuuri. Elav ja loomulik usuelu on viinud algatuseni arendada edasi (religiooni)turismist elatuvat külakeskkonda.

d) sekulaarset 20. sajandi kultuuri- ja palverännakupaika esindab Horvaatia vabaõhmuuseum-küla Kumrovec, mille üks kese on endise Jugoslaavia presidenti Josip Broz Tito sünnimaja ja monument. Sinna kogunetakse tähistama näiteks kunagist 25. mail peetud riigipüha *dan mladosti* (noorusepäev), millest on tänaseks kujunenud mitteformaalne festival.

Foto 1. Vaadeldavate palverännakute neli nurka:
a. Svete Gore b. Momtšilovtši c. Rila d. Kumrovec. Andres Kuperjanovi fotod 2006, 2008.

Lähtusime hüpoteesist, et ka kõige karmimate usuliste repressioonide ajal säilitatakse usulised väärtused ja osa praktikaid. Poliitiliselt (sunniviisiliselt) tekitatud defitsiit tugevdab informaalseid, intellektuaalselt ja emotsionaalselt kõrgelt hinnatud alternatiivseid protsesse. Sellised mittelineaarselt kulgevad protsessid kuhjuvad ja otsivad võimalust spontaanselt esile tungida, et taastada varasem olukord ning ametlikult kinnistada olulised väärtused. Reinskribeerimine võib püüda kehtestada mitte viimast parimat, vaid sümbolset, sajanditetagust kujuteldavalt ideaalset olukorda. Taastamisliikumise suunad ja nende esindajate motiivid on kirevad, alates vaimsest ja usulisest vajadusest kuni emotsionaalse toe otsimiseni majandus- ja identiteedikriisis, kuid ulatuvad isiksuslikest ja kultuurilistest motivaatoritest majanduslikeni nagu näiteks (religiooni)turismi või usulise keskuse kui elatusvahendi kujundamiseni.

Artikkel jaguneb viieks osaks: teoreetiliste lähenemisviiside lühiülevaatele järgneb konkreetsete sakraalsete paikadega seotud protsesside iseloomustus, võrdlus Eestis asetleidvate protsessidega ning kokkuvõte.

Teoreetilisi käsitlusi palverännakute kohta

Palverännakute käsitlemisele kultuuriantropoloogias pani aluse Ameerika kultuuriantropoloog Victor Turner, kelle seisukohtadel põhinevad tänaseni edasised uurimistööd. Märkinud, et palverännakute tähendus on nende pika ajaloo vältel vaheldunud, tõi ta esile sarnasuse Arnold van Gennepi sõnastatud üleminekuriitustega. Nimelt eraldutakse palverännakule minnes tavapärasest keskkonnast, kuhu lülitatakse tagasi pärast viibimist liminaalsel vahealal. Victor Turner (1995: 18) eristas palverännakute arhetüüpidega rännakuid prototüüpsete ehk usuliikumise ajaloolise algataja või tema jüngritega seotud paikadesse, millega on tihedalt põimunud kogu sümbolism, narratiivid ja usuline kanoonika. Teisena tõi ta esile vanemate pühakohtadega sünkreetilist sümbolikat ja usulist tausta jagavad kohad. Kristlike palverännakupaikade seast eristas ta omakorda keskaegse teoloogia ja filosoofia põhjal (vahemikus 500–1400) tekkinud Euroopa katoliiklikud palverännud ning 19. ja 20. sajandi alguse palverännud. Tema arvates on viimastele tunnuslik, et nad on ellu kutsutud peatamaks sekulariseerimisprotsesse ja sidumaks inimesi isiklike usukogemuste kaudu religiooniga. V. Turneri silmis on palverännud arenev protsess, mille oluline tunnus on palverändureid siduva ühenduse ehk *communitase* teke (Turner 1995).

Hilisemad uurijad on palverännakute diskursust laiendanud ja seadnud kahtluse alla mitmed Victor Turneri üldistused, sh *communitase* moodustumise. Nimelt on osa uurijaid osutanud palverännakule kui mitmetasandilisele

ja väga individuaalsele nähtusele (Eade & Sallnow 2000). Samuti on esile toodud ilmalike palverännakute olemasolu (mille rikkalikke erivorme loetles küll juba V. Turner) ja nende kirevat sotsiaalset tausta (vt lähemalt Margry 2008; Belaj 2008). Sekulaarseid palverännakuid on iseloomustatud usuliste palverännakutega olemuslikult sarnaste uusaegse kultuurilise käitumise vormidena. Austraalia religiooniuurija John Hannaford (2001) võrdles Austraalia palverännakuid ja kultuslikke sõjamemoriaali külastusi (Hannaford & Newton 2008), tuues esile ühisjooned, mis tema arvates kehtivad kõigi sekulaarsete ja religioosete palverännakute juures. Triaad koosneb Hannafordi arvates:

- a) materiaalsest füüsilisest aspektist,
- b) isiklikest kogemustest,
- c) ideetasandist.

Ta on oma üldistusse sulatanud ka teiste uurijate poolt esiletõstetud palverännu peajooni. **Materiaalne füüsiline aspekt** hõlmab füüsilist rännakut ruumiliselt kaugel (ma)sse, ajalooliselt või müütiliselt tähtsasse kohta või pühamusse. Selle juures on oluline nii teekond ise kui asjaolu, et teekond on raske ja inimesel on seda läbides isiklike raskusi (vrd Turner 1974: 172, 207). Rännu sihtpunktis juhib palveid, viib läbi rituaale ja suunab saabujate käitumist rituaaliekspert või -ekspertid ning kogu tegevus on seotud sealses ruumis paiknevate pühade ehitiste või objektidega.

Palverännaku või selle sekulaarse rööpvormi ajal saadud **isiklikud kogemused** on omakorda seotud vajadusega kogeda erilist paika ja samastada ennast minevikusündmustega. Just ühtsustunne teiste inimeste ja minevikuga ning nn jüngrri seisund pakuvad tegelikkusele alternatiivse lähenemise võimalusi (Turner 1974: 1, 1995: 178; Eade & Sallnow 2000: 4). Isiklikult kogetule tuginedes püütakse palverännakult naasmise järel sealt saadud sõnumiga mõjutada lähemat sotsiaalset rühma; tunnuslik on näiteks veel soov muuta ja reformida oma eluviisi või alustada uut elu.

Palverännakute **ideetasand** markeerib võimalust rännata kultuuri keskmesse, pühaduse ja kõige väärtuslikumate ideedeni. Rännaku käigus luuakse suhted kultuuriliselt defineeritud ideaaliga või millegi täiesti isiklikuga (Morinis 1992: 20).

Hollandi religioonietnoloog Jan Peter Margry rõhutab, et palverännaku mõiste hõlmab kaht vastandlikku suunda ning on omamoodi oksüümoron, mis peab katma laialdast varieeruvat liikumiste kogumit, alates palverännakute taaselusustamisest, kujunemisest konfessioonide vaheliseks sündmuseks, sügavalt isiklikuks rännakuks rühma keskel kuni mittekonfessionaalsete, sekulaarsete palverännakuteni. Ta defineerib palverännaku järgmiselt: “[---] indiviidide või rühmade usulisel või spirituaalsel (vaimsel) inspiratsioonil põhinev teekond

igapäevasest elukeskkonnast sakraalsemaks või tervistavamaks peetud paika, saavutamaks transtsendentaalne kokkupuude kindla kultusobjektiga, et omandada vaimne, emotsionaalne või füüsiline tervenemine või toetus. Palverännak peab sisaldama interaktsiooni püha või religioossega, personaalset ülemineku elementi ja kultuse objekti” (Margry 2008: 36). J. P. Margry arvates puudub sekulaarsel palverännakul (nt terviset aastamise reisil) transformeeriv võime anda elule, tervisele jne tähendus. Seesugune üldistatud definitsioon hõlmab olemuselt kirevat nähtusteringi, mida kohati ei taha kuidagi siduda palverännaku institutsiooniga.

Palverännakute ideestiku laiendamine mittekonfessionaalsete ehk sekulaarsete rännakuteni, kus pühaku positsioonis on kuulsus, meediastaar, poliitikut rahvuskangelane, rokkstaar, sportlane, on analüüsinud mitmed Euroopa teadlased, kellest siinkohal oleme valinud ungari usundi uurija Istvan Povedáki teoreetilise lähenemisviisi. I. Povedák vaatleb Ida-Euroopa kommunistlikus mõjualas olnud Ungari vastupanutegelaste, poliitiliste kangelaste, sportlaste jt tänaste kuulsustega seotud kultusi, pühitsemist ja selle erijooni (Povedák 2009), mida vaatleme lähemalt seoses Tito-fenomeniga.

Viimatinimetatud nähtused on samas ammune ilming, kujutades endast ajaloost tuntud imperaatorite, monarhide, isevalitsejate, türannide, aga ka kuulsate väepealike ja nendega seotud kohtade ning objektide pühalikustamist. Katoliku ja õigeusu traditsioonis on eduka väejuhi või valitseja pühakuks kuulutamine laialt levinud tava. Üks viimaseid olulisi usulisi väljendusi oli ühe osa Aleksander Nevski säilmete eksponeerimine 2010. aastal Tallinna Nevski katedraalis.² Tänapäeval on kultusliku austamise osalised 20. sajandi riigijuhid ja laialdane meediastaaride kildkond, veel paarkümmend aastat tagasi olid riiklikult tunnustatud ja juhtidega samale tasemele tõstetud Teise maailmasõja (eeskätt Suure Isamaasõja) veteranid.

Sveti Ivan Rilski ja Rila klooster – usulise järjepidevuse kandja

Enne esimese usukeskuse kirjeldamist mainigem, et tegemist on tänaseks Lõuna-Euroopa tähtsaima ja külastatuima õigeusupühamuga. Bulgaaria õigeusu tavad on olnud teedrajavad laialt geograafilis-kultuurilisel alal. Kristlus levis Bulgaaria aladel alates esimesest sajandist, kuid juba neljandal sajandil oli see piirkonna domineeriv kirik. Bulgaaria õigeusu kirikust kujunes kiiresti iseseisev teoloogiline kese, mis on aegade jooksul tugevasti mõjutanud laiemalt slaavi õigeusu kirikuid. Ametlikult kuulutas iseseisva kiriku 865. aastal välja Boris I Ristija, kelle valitsemisajal vennad Cyrillus ja Methodius löid glagoolitsa³. Koos

vanabulgaaria (kirikuslaavi) keelega kujunes sellest õigeusu kirikute ühiskeel ja ühiskiri. Rila klooster ja Bulgaaria kirik oli sajandeid ühtlasi slaavlaste usuliidri, teoloogilise mõtte ja kirikufilosoofia kujundaja rollis, tänaseni on säilitatud sõltumatu idakiriku haru staatus. Rila püha Ivan/Joann (867–946) on kuulutatud Bulgaaria ametlikuks kaitsepühakuks, ta on bulgaarlaste patroon ja kuulub kiriku õitsenguaja suurte mõtlejate hulka.

10. sajandil Ivani/Joanni jüngrite rajatud Rila klooster kord kiratses, olles Türgi ikke all, kord õitses. Klooster on olnud sajandeid Bulgaaria keskne palverännakute siht. Rahvusliku ärkamise aegadel oli klooster rahvusluse sümbol. Pärast Teist maailmasõda, Nõukogude Liidu mõjusfääri kuulumise aegadel tugevnes Rila kloostri ja Rila Ivani (Joanni) kui oluliste rahvuslike sümbolite tähtsus veelgi. Õigeusk oli sümboolse väärtusega ja identiteedi oluline osa. Kuigi kirikuelule avaldati survet ja kiriku positsioon ühiskonnas oli muutunud, riik ja kirik eraldatud, säilis üldine tugev mitteametlik toetus kirikule ning konkreetselt Rila kloostrile. 1983. aastast UNESCO kaitse all olev kloostrikompleks (<http://whc.unesco.org/en/list/216>) kannab tänaseni rahvusliku sümboli tiitlit.

Kloostrit nimetati sotsialismiajal bulgaaria rahva materialiseerunud mäluks ja kindlasti oli pühamu tänasest olulisemas positsioonis ning suurema tähelepanu all. Intervjueeritute sõnutsi olnud pühade ajal kloostrisse võimatu pääseda. Praeguseks on Rila, erinevalt mitmetest Bulgaaria usukeskustest, kunagist tähtsust mõnevõrra kaotanud. Sellele ei osuta külastajate arvukus, mis ulatus miljoni lähistele juba eelmisel kümnendil, vaid pigem vaevutajutav suhtumise muutus. Usutavasti on see vaheperiood, sest kloostrimüüride taha on viimase viie aasta jooksul rajatud uusi majandushooneid ja majutuspaikasad, vanad on restaureerimisel, et võimaldada palveränduritel ja huvirändajatel pikemalt kohapeal viibida.

Praegune kloostrikompleks hõlmab eri vanusega ehitisi, nt kirik on taastatud pärast 1833. aasta tulekahju (Koeva 2000). Kirikute tavakaunistuste, maalingute ja kindlate Bulgaaria kirikuehitusele tunnuslike arhitektuurielementide kõrval on vaatamisväärsus aastail 1840–1848 peamiselt kohalike Samokovi kunstnike (Radkova 2000; Praškov 2000) maalitud rahvapärases stiilis ja keskaegset visuaalset keelt imiteerivad usulised pildid kiriku välisseintel ja arvukad ikoonid. Kuigi sõnadega pole võimalik kirjeldada rikast pildimaailma, olgu viidatud kiriku välisseinte värvi- ja motiiviküllusele. Kesksel kohal on pattude kujutamise ja pühakud. Sadade piiblimotiividest inspireeritud maalingute kõrval leiduvad mõjusad stseenid põrguleekides siplevatest patustest, lohe suust tulejoana voolavast piinapõrgust, viimsestpäevast ning arvukaid stseene külaelanikke võrgutavast kuradist, muuhulgas siristamas ravimtaimemüüja taimelotisele jne. Pühakupildid ja maalingud annavad võimaluse palvetada

Foto 2. Rila Ivani palvenurk mägedes. Andres Kuperjanovi foto 2008.

oma kindla sooviga nii kirikus kui ka väljaspool kirikut maalitud seinte juures ning seda võimalust kasutatakse meeleldi.

Välisilme vastandub siseruumidele, kus domineerib küünlavalgus, ikoonid, reliikvia ja munkadele õnnistamiseks toodud toiduained: saiapätsid, kalad, vaakumpakendis vorstilõigud ja muu.

2008. ja 2010. aasta välitöödel ilmnis, et isegi kui kloostrisse saabub usu- või turistirühmi, vastanduvad argipäevad suurtele pühadele. Kloostris ei puudunud kunagi sinna eri viisil saabunud usklikud. Tavapäevadel saabunud häirivad vähe kloostri tavalist elurütmi. Tagasihoidlikud dormitooriumid suudavad praegu majutada paarkümmend inimest, jõukamad palverändurid ja külastajad majutuvad kloostri müüridest mõnevõrra eemal asuvasse mugavasse hotelli. Rila kloostris jätkub igakülgset tegevust: haritud külastajate käsutuses on suur 11.–19. sajandi käsikirjadega raamatukogu, külastada saab muuseumi, tavahuvilised saavad saata kloostripostkontorist eritempliga kaarte ja kirju, käia ostlemas kirikukirjanduse ja -meenepoes või külastada muid kloostri-kompleksi kuuluvaid hooneid.

Kuigi Rila kloostri kompleks pakub erinevate huvidega inimestele avaraid tegutsemisvõimalusi, on mõned käigud vältimatud: nt püha vee kaasavõtmine ja kloostri pagarikojast küpsetiste varumine. Külastajad liiguvad üldiselt vabalt kogu siseterritooriumil ning püüavad siseneda ka kompleksi kinnistesse osadesse.

Laiem suveniiride müük, mõned söögikohad ja küpsetuskoda jäävad kloostrimüüridest väljapoole.

2008. aastal, enne pühakupäeva 18. oktoobril kogunesid väiksemad palverändurite ja külastajate rühmad ning üksikkülalised vähem kui kümne munga poolt teenindatud kloostrisse, asustades dormitooriumi, palvetades ja tehes majapidamistöid, samuti osaledes palvustel. Varem saabunud usklike seas domineerisid keskeas ja vanemad inimesed.

Kloostri argipäevases rahulikus miljöös torkavad silma vanad koerad, kloostri püsielanikud, kes vantsivad resigneerunult treppidest üles-alla, lakuvad püha vett ja toimetavad oma asju.⁴

18. oktoobril saabusid varahommikust peale kogu Bulgaariast tuhanded turistid, palverändurid, sõpruskonnad või perekonnad oma andidega. Osa pühakupäevale saabujatest on omavahel sugulased, tuttavad, sõbrad, kolleegid, lähestikku elavad isikud – osaletakse väiksemate omavahel seotud rühmadena, vastandudes usu- ja kultuuriturismi, kooliekskursioonide jt institutsioonide bussirühmadele. Saabujate hulk ulatus tuhandetesse, tuldi kogu hommikupooliku vältel. Silmapaistev rahvahulk hajus aga laial territooriumil märkamatult.

Rila Ivani surmapäeval kloostrikirikusse pääsemine nõudis siiski tundi-depikkust kannatlikku järjekorras seismist ja lühiajalist läbi kiriku liikumist peatustega Ivani säilmete juures, heal juhul oli külastajatel võimalik istuda mõnel toolil ja palvetada. Tavakohaselt tuuakse kirikusse õnnistamiseks ja anniks kõikvõimalikku söödavat. Pühakupäeva erijooneks on võimalus soovi korral vestelda enne või pärast kirikusse minekut munkade või selleks päevaks kaugemalt appi tulnud külalisvaimulikega, kes riietusid paiguti otse keset autoparklat vaimulikurüüsse ja lülitusid jooksvalt üldisesse melusse. Religioosnes ja kunstiloolises diskursuses toimusid nii vanemate sugulaste kui ka munkade juhtimisel diskussioonid ja selgitused teoloogia, kirikukunsti, filosoofia ja igapäevaelu probleemide üle – see oli iselaadne usuline dialoog. Vaimuliku seletusi rühmitus jälgima kuulajatering, kelle aktiivsus või passiivsus dialoogis oli erinev. Seesugused vestlused olid populaarsed, vaimulikke, aga ka vabatahtlikke selgituste jagajaid ümbritsesid kuulajate parved.

Usupühale sõitjate vanust hinnates ilmnes, et tava haarab suurt hulka noori ja nooremas keskeas inimesi, mis viitab religioossete sidemete olulisusele sulandunud vaadetega nüüdisühiskonnas. Vaatlemise käigus jäi domineerima mulje, et noorte peamised atribuudid on fotoaparaat ja mobiiltelefon – mõlemad on lakkamatult käigus ümbruskonna ja veel enam iseenda jäädvustamiseks.

Väljapool kloostrimüüre jätkus pühakupäeval eripalgeline tegevus. Näiteks formeerus mäeküljel omaalgatuslik laat, kus müüdi kaasatoodud käsitööd, tekstiile, ilmalikke suveniirkujusid, diletantlikke maalikesi, keraamikat, aia-saadusi, kloostripoega konkureerivat usukaupa ja kaubanduslikku tavapudi

peaaegu ei olnud. Tegemist on mitteformaalse kaubitsemisega, seetõttu pole laat kuigi suur, erinevalt näiteks Gábor Barna ja Bertalan Puzstai kirjeldatud palverännaku juurde kuuluvast ametlikust laadast Ungaris Szegedis (Barna & Puzstai 1999; Puzstai 1999). Mitmed lähemate külade elanikud on saabunudki sihiga jätkata kirikus käimise järel kaubitsemisega. Kloostritaguses igapäevases kaubanduses leidub seevastu valdavalt laiatarbe aksessuaare ja suveniire, nt patsikumme, rahakotte, õhupalle ja päikesepille, postkaarte ning muid tavapäraseid suveniire.

Lisaks laadale algas tagavärvavatest kehvema rahva puhke- ja suhtlemistsoon: pere- ja sõpruskonnad või külaelanike rühmad istusid või lamasid mäeküljel, einestades otse murul ja vesteldes. Sel kombel eristuti jõukamatest saabunutest, kes kasutasid kúpsetuskoja, restoranide jm võimalusi.

Kloostri kõrval on teine oluline palverännaku või pühakupäeva sihtmärk kloostrikompleksist umbkaudu kuue kilomeetri kaugusel paikneva Rila Ivani kabeli ja koopa külastamine. Sinna viidi lilli, kohale mindi nii jala kui autodega. Mäejärsakul asuva koopa ja selle kõrvale püstitatud väikese kabeli juurde mäeküljele ja kõikjale kivide vahele jäetakse pidevalt paberitükkidele või vihikulehele kirjutatud kirju. Soovikirjadest on kogu koobastiku ja maa-aluse käigu ümbrus valgekirju. Oma soovi võib postitada ka kohapeale paigutatud spetsiaalsetesse postkastidesse, mis ei ole pooltki sama populaarne kui kirja torkamine kivide vahele või toppimine kuhugi looduslikku prakku. Kirjades soovitakse endale või lähedastele paranemist rasketest haigustest, lahendusid töö- ja eluprobleemidele, aga vahel soovitakse ka materiaalseid hüvesid. Näiteks soovis mobiilinumbril ja aadressil lisanud noormees pühakult endale mootorratast.

Vastavalt uskumusele ei lase pühak koopa juurde kuuluvast maa-alusest käigust läbi kedagi, kes on patustanud, mõtelnud kurje mõtteid või olnud ligimeste vastu halb. Meie tuttav hoiatas selle eest tungivalt telefonitsi, rõhutades, et tema ise jäi aasta eest käiku kinni ja lõi pea ära, sest oli eksinud mitme reegli vastu ja olnud südametü (intervjuu 4). Siiski lipsavad sügiseselt libedate lehtedega kaetud salakavalat mäekülge mööda üles turninud inimesed pärast kabeli küllastamist või selle juures palvetamist ja kirjade kirjutamist üksteise järel koopasse ja sealt maa-alusesse käiku, vaid väike osa jääb närveldades kabeli juurde oma kaaslasti ootama.

Soovikirjad ja suulised uskumused, samuti pärimus pühakust endast on osa tänaseni elavast folkloorist. See on küll vaid osake suuremast sakraalehitiste kohta ringlevast juttude ja uskumuste korpusest, mis kahtlemata on valdavalt levinud raamatute ja õpetatud teadmisenä, aga ka elektroonilise meedia vahendusel või peresiseste ümberjutustustena. Näiteks kuulsime variante laiemalt tuntud loost, mille kohaselt tulnud tsaar Boris (ajalooliselt Peter I) suure

kingikoormaga pühakult nõu küsima. Jõudnud järsul mäeküljel asuva koopa lähedale, kohkunud tsaar tõusuteest ja otsustanud saata pühakule toodud andamid sõduriga üles koopa juurde. Lihtsas rüüs munk laskunud aga kiiresti mäest alla tsaari juurde ja lausunud: “Sul on sõda tulemas ja muret niigi palju, jäta need kingid endale. Sul läheb neid vaja!” Boris lahkunud Ivani juurest nõutuna, aimamata, et ta sai siiski olulise vihje tuleviku kohta (intervjuu 5; Radkova 2000).

Ekskurss

Rila Ivanist/Joannist (867–946) sai 25aastaselt munk. Kloostri elus elas ta siiski vaid mõned aastad, peamine osa elust möödus erakuna raske ligipääsuga mägi-koobastes, pikemalt praeguse Rila kloostri läheduses. Ivani kiiresti kasvavast populaarsusest andsid tunnistust tema jüngerite ja õpetuse toetajate laagrid, kes asutasid oma õpetaja peatuspaigast umbkaudu kuue kilomeetri kaugusele kloostri. Rila Ivani/Joanni surmajärgne “elu” on olnud sama keerukas kui bulgaarlaste oma ning peegeldab Bulgaaria riigi saatust, võimu- ja usuvahetusi, poliitilist olukorda. Ivani imettegevad säilmed on rännanud valitsejatega koos ühest linnast teise. Algselt viidi põrm Sofiasse, kuid Bulgaaria vallutamise järel 1183. aastal viis kuningas Béla III need edasi oma pealinna Esztergomi. Neli aastat hiljem toodi Ivan tagasi Sofiasse, kust Bulgaaria uus kuningas Asen I viis ta põrmu kui olulise usu- ja poliitilise sümboli oma uude pealinna Veliko Tarnovosse. Alles 1469. aastal toodi tema säilmed Türgi sultan Murad III loaga tagasi Rila kloostri, oma endise elukoopa lähiste.

Veidi enne surma kirjutas püha Rila Ivan/Joann testamendi (Zavet), mis on bulgaarlaste olulisim ajalooline usudokument.

Katke testamendist:

[1.] Mina, alandlik ja patune Ivan, kes pole maa peal mitte midagi head korda saatnud, kui tulin siia Rila kõrbesse, ei leidnud siit mitte ühte inimest, vaid ainult metsikud loomad ja läbimatud tihnikud. Ja ma asusin siia üksi elama koos metsloomadega, ilma et mul oleks olnud toitu või peavarju, vaid taevas oli mu peavarjuks, maapind minu voodiks, rohttaimed mu toiduks. Sellegipoolest, armuline Jumal, kelle armastuse pärast heitsin ma kõik kõrvale ja kannatasin nälga ning janu, külma ja päikese kuumust ja ihulist alastiolekut, ei ole mind mitte maha jätnud, vaid on kui armuline ja hoolitsev isa külluslikult hoolitsenud kõigi mu vajaduste eest. Ja mida peaksin mina vastu pakkuma Jumalale selle eest, mis Ta on kõik mulle andnud? Tema heateod minu suhtes on arvukad, kuna Tema oma pühalt kõrguselt vaatas armuliselt minu alandlikkusele

ja aitas minul kõike taluda – mitte minul, vaid minus asuval Kristuse jõul – kuna Temalt on pärit kõik head anded ja kõik suured kingitused, mis tulevad ülevalt. [---] (Pravoslavieto 2013).

Momtšilovtši küla usulised paigad

Formaalse ja isikliku usutunnetuse väljendusi koondab Edela-Bulgaarias Rodope mäestiku alale jääv Momtšilovtši mägiküla. Küla paikneb umbes 15 km kaugusel lähimast suuremast linnast Smoljanist ja umbkaudu 100 km kaugusel vanast pealinnast Plovdivist.

Bulgaaria uurijate väitel on sealsetel õigeusu palverännakutel religioosse sõnumi kõrval edastada oluline etniline ja poliitiline sõnum (Valtchinova 2009; Karamihova & Valtchinova 2009), mida võis täheldada juba Rila kloostri puhul. Usu emotsionaalsed ja empaatilised küljed on tänagi selgesti nähtavad 550 majapidamise ja 1500 elanikuga külas, kus on kirik ja kaksikümmend kuus kabelit. Mäekülgedele ja -tippudesse ehitatud kabelid kaitsevad ja valvavad küla kõiki külgi ja olulisi juurdepääsuteid. Kohalike elanike väitel ei saa vaenlased märkamatuks külla siseneda, sest pühakud kaitsevad seda igast ilmakaarest (intervjuu 7). Praegu käivad palverännakutel oma ja ümberkaudsete külade elanikud, veel sajandi eest oli küla laiema piirkonna oluline palverännakute keskus. Tulevikus soovitakse Momtšilovtšist arendada usulise turismimarsruudi osa ja “tuua palverändureid kohale üle maailma” (intervjuu 3), kuivõrd pühamutega on seotud imed ja põnevad usulised elamused, küla usu- ja kultuurielu on rikas ja omanäoline. Momtšilovtši on tuntud näiteks tervistava vee poolest, mida käiakse toomas südaööl enne jüripäeva (6. mai). Nagu paljudes Bulgaaria paikades, rõhutatakse ka seal nn topeltusu järgimist Türgi ülemvõimu ajal: väliselt järgiti islamit, koduses miljöös aga oldi õigeusklikud (intervjuu 3); ka hauatähised osutavad samale tendentsile: maapealne osa on meelepärase valitsevale poliitilisele korrale, maa-alune aga kohane bulgaaria õigeusule.

Ajalooliselt, kultuuriliselt ja usuliselt on küla olnud omapärane õigeuskants. Suurem osa küla pühamutest on ehitatud 20. sajandi jooksul, järgivad lokaalsete pühakodade arhitektuuri reegleid ja on olnud valmimisajast elavas kasutuses. 1836. aastal saadud loaga ehitati endise kabeli asemele Püha Konstantini ja Elena kirik, mis kujutab endast otseses mõttes külarahva sotsiaalse elu keset. Kiriku külge ehitatud koosviibimiste ruumi saab pärast teenistust koguneda arutlema, ent ennekõike on see paik sünnipäevade, pulmade, ristsete ja muude perekondlike, suguvõsa või kogukondlike tähtpäevade pidamiseks. Nende sündmuste kaudu on kirik jätkuvalt inimeste elus tähtis. 2006. aas-

tal algasid otse kiriku juurest õigeusu mälestuslehed – kiriku juures paiknev spetsiaalne sein valendas lehtedest, nagu ka surnuaia värava ümbrus. Mälestuslehed ei puudunud üheltki majalt, kogu avalik sotsiaalne ruum kinnitas visuaalselt sidet kunagiste kogukonna liikmetega: järelehüüdeid oli kinnitatud majaustele ja seintele, väravatele, aedadele ja teeäärsetele suurematele puudele. Prinditud mälestuslehed fotode, järelehüüete ja mälestussalmidega meenutavad lahkunud naabreid ja sugulasi, aga ka kiriku- ja kooliõpetajaid. Mälestatakse mitte üksnes hiljuti lahkunuid, vaid meenutatakse kogukonna ja eeskätt perekonna liikmeid, kelle surmast on möödunud pool aastat, aasta, viis, üheksa või üle paarikümne aasta. Harva on tegemist kunstiliselt kujundatud teosega, enamasti on see lihtne A4 lehekülg salmi ja oluliste andmetega. See Kagu-Euroopa õigeusklike alade tava (Roth & Roth 1988) on tänaseni püsinud au sees nii külades, linnades kui ka pealinnas Sofias, ent eendub eriti külaruumis. Järelehüüded on olulised eakamatele külaelanikele (intervjuu 3), hoiavad aga üle aastate nähtavana nii ootamatult noorena kui ka kõrges vanuses lahkunud pereliikmed. Võimalus ajalehes avaldada leinateateid ja järelehüüdeid pole õnnekombel kodu-, usu- ja kalmistukultuuri omapärast väljendusvormi taandanud.

Momtšilovtši pühamutesse võib siseneda kella vaatamata, sest ehitised ja ümbritsev ruum on avatud. Kunstiüliõpilaste tehtud eripäraste maalingute poolest ja erilise avara vaate tõttu on tuntud Saksa lendurite Teise maail-

Foto 3. Maaling Püha Iljaa kabelist. Andres Kuperjanovi foto 2006.

masõja aegse hukkumispaiga lähedusse ehitatud Püha Iljaa kabel. Ikoonidel põimuvad õigeusu ja budistlikud motiivid, samuti on kasutatud keskaegsete kabelimaalingute värvilahendusi. Noorte sisustatud pühamus võib süüdata ikooni ees küünla, istuda ja palvetada, aga ka puhata kabeli ümbruses, süüdates nt tuleasemel lõkke.

Küla mõjukas palverännakute sihtpunkt on pisike imelise sünnitaja kabel Momtšilovtši püha allika (Aizmoto) juures. Eelmise sajandi alguses toimunud sündmuste kohta ringleb mitu legendi (intervjuu 3, 7), mille ühisosa moodustab lugu lastetu abielupaari rännakutest. Lapsesooviga külastasid nad ridamisi pühapaiku ja osalesid palverännakutel. Jõudnud Momtšilovtši kabelini, jäid nad sinna ööbima, seal sündinud ime tõttu tõi naine üheksa kuu pärast ilmale poja. Kostadin Kanevski esitab Atanas ja Velika Dragonovide loost ajalooliste faktide ja fotodega versiooni, mille kohaselt 15. augustil 1908 saabus pere Batškovo kloostrisse viljatust ravima, mille järel nad külastasid Batškovo Aizmotot ja muid lähedasi kabeleid. Naine jäi kõigi märkide järgi otsekuu lapseotele. Kui aasta pärast laps ei sündinud, mindi bulgaaria kiriku poolt tunnustatud selgeltnägija Korteza juurde. Selgeltnägija teatas, et naine ei oota last, vaid on haige. Ta käskis naasta kodukülla, kaevata aasal kivi juures jumalasõna lugedes maad ja kui sealt hakkab voolama raviallikas, tuleb kutsuda jumalalulane kohta õnnistama ning seejärel ehitada sinna väike kabel, kus inimesed saavad vabaneda igasugustest haigustest. Abielupaar täitis täpselt Korteza õpetuse (Kanevski 2002). Alates 1910. aastast muutus kabel, eriti naiste seas, populaarseks palverännakukohaks. 6. mail (jüripäeva laupäeval) külastavad paika nii külaelanikud, kui kaugemalt eribussidega saabujad. Püha tervendava veega pestakse nägu ja haigeid kohti ihul, samuti kaasatoodud esemeid, tervisevett viiakse koju kaasa (intervjuu 4). Kogu legend on dokumenteeritud kabeli seintele paigutatud suurendatud ajalooliste fotodega.

Kabelid pole küla ainsad pühamud. Ümbritsevatele mägedele on püstitatud suuri puust riste, igal ristil on kindel hooldaja, kes süütab selle juures õhtuti tule, tänades nii oma elus juhtunud ime eest. Alates esimesest Bulgaaria kuningriigist loetakse selliseid riste kaitsesümboliteks, mis peletavad kurja eemale. Margarita Karamihova ja Galia Valtchinova (2009) on kirjeldanud sellise risti paigutamist ja koha kujunemist tuntud palverännakusihiks 20. sajandil rajatud Krastova Gora (Ristimetsa) näitel. Nende uurimus osutab, et koht kujuneb sakraalselt laetud külastuspaigaks uskumatu kiirusega.

Bulgaaria avalikus ruumis on kogukonnaliikmed erineval viisil nimetsi nähtavad. Ei püstitata ega hooldata üksnes riste ja kabeleid, mille juurde jääb märgina selle rajaja ja vaimulike nimed, vaid isikunime leiame kellegi rajatud küla veevõtukoha või paigaldatud puhkepingi juurest. Pole haruldane, et inimese koduväral paikneb mälestusleht, mille leiab ka tema loodud

rajatise juurest ja veel mitmelt poolt kodumaja lähedusest. Nii on võimalik rännata aastaid hiljem mööda lahkunule olulisi radu. Momtšilovtši külas on levinud veel üks komme, mille lähedane versioon on Ungari rituaalse aasta uurija Kinga Gaspari teatel au sees Transilvaania ungarlastel (Gaspar 2008). Momtšilovtšis nimelt on sama aastakäigu inimestel tava kinkida 50. eluaasta puhul ühiselt külale ikoon, mälestustahvel, skulptuur või muu suurem objekt, jäädvustamaks oma kohalolu kogukonnas.

Kui 2006. aastal toimunud välitööde ajal oli küla ümbritsetud 24 kabeliga, siis 2013. aastaks on see arv mitmete erinevate allikate põhjal kasvanud 27ni.

Svete Gore kompleks – taastuv usuelu

Pühakodade kompleksi juures spontaanselt taastuvat usuelu ja informaalsete katoliku palverännakute diskursust esindab Svete Gore. Vahetult Horvaatia piiri lähedal, administratiivselt Sloveenia territooriumil⁵ paiknev mäeharja-pühamute kompleks on toiminud umbkaudu 2000 aastat järjepidevalt püha-paigana. Praegu paikneb seal kõrvuti viis kirikut-kabelit: Lureci kabel, püha Sebastiani kabel, Maarja kirik, püha Jüri kabel ja püha Martini kabel. Vanim neist on alates 9. sajandist käigus olev püha Jüri kabel. Aastasadu kuulusid kogudusse eeskätt lähedaste horvaadi külade elanikud, sealt saabus peamine osa kirikulisi ja palverändureid. Pärast Jugoslaavia lagunemist teenivad sealsed kirikud ja kabelid rohkem sloveene, kellel on aga ümbruskonnas muid traditsioonilisi pühakodasid, mistõttu Svete Gore usutraditsioon oli hääbumas. Viimastel aastatel on piiri ületamise seadused kahe riigi vahel lihtsustunud, mis hõlbustab kiriku külastamist, samuti on taastumas palverännakute tava. Praegu saabutakse sinna bussidega nii Sloveeniast kui ka Horvaatiast. Parkimisplatsilt viib pikem tee mäejalamile, mille järel tuleb tõusta kergemat või raskemat teed mööda jalgsi märke. Tõusu ajal palvetatakse tee äärde püstitatud hiiglaslike puust pühakujude ees. Mäetipus on esmasihiks Maarja kirik, millele järgneb teiste kompleksi kuuluvate pühamute külastamine ja ühtlasi pühenduspiltide vaatamine.

Svete Gore pühenduspildid on enamasti lihtsad, joonistatud või fotograafiliselt paljundatud A3 suuruses raamitud pildid, millel on kirjas kuupäev, pühendaja nimi ja soov, mille täitumise tänuks on pilt kirikusse toodud. Religioosse sõnumi emotsionaalne ja empaatiline külg muutub pühenduspiltide vahendusel nähtavaks, need on tõelised mäluväljad, isiklike ja rahvuslike raskuste ületamise visualiseeritud lugu. Kirjad piltide juures meenutavad õnnelikke pääsemisi Esimesest ja Teisest maailmasõjast, repressioonidest ja vangilaagritest, tervenemisi haigustest ja muid annetajale tähtsaid hetki. Nende kirju lugedes

Foto 4. Pühenduspildid. Andres Kuperjanovi foto 2006.

ja piltide visuaalsesse sõnumisse süvenedes elustub kunagiste kirikuliste elukaar ja nähtub, et muredele on leitud lahendused. Nagu Ungaris, nii katkeb ka Svete Gores mälestuspiltide ajaline järjepidevus 1960. aastatel. Praegu on keerukas määratleda, oli selle põhjuseks uus moderniseerumislaine, usuleigus või poliitiline survestatus.

Vaatlusalusele palverännakule 2006. aasta septembris olid saabunud lähedase küla elanikud. Protsessiooni juhtis külavanem, kes luges peatushetkedel puukujude juures eestpalveid. Kaasatunud keskealiste ja nooremate inimeste seas oli mehi ja naisi ligikaudu võrdselt, lapsi ja vanu kaasas ei olnud, mis oli märke viiva tee raskust ja koolipäeva arvestades loomulik. Palverännaku eesmärk oli paari küsitletud osavõtja ja külavanema sõnutsi külaelu edenedamine, pühapaigast toe saamine ja inimeste liitmine rännaku ja palvete abil. Kuna Svete Gore on kujunemas turismi sihtmärgiks, seda reklaamitakse uniikaalse mäestikuvaate ja vanade kirikute tõttu, tuli palveränduritel rühkida piki käänulist teed mäetippu turistide vahelt, kord põimudes uudishimutsejate rongkäikudega, siis jälle neist lahknedes.

Üleval Maarja kirikus peeti palveränduritele spetsiaalne teenistus. Lauldi oreli saatel, puhati kirikus istudes ja liiguti seejärel kirikus ja väljas vabalt ringi – igapähe oli vabadus valida endale kirikus meelepärane istekoht mõtisklushetkeks. Järgnes ülejäänud pühamute külastamine, kusjuures kõik soovi-

jad said suhelda ehitisi hooldava noore vaimulikuga, arutleda temaga usu- ja igapäevamurede üle ning küsida eraviisiliselt nõu.

Svete Gore ühepäevane palverännak oli tellitud bussi tõttu kergesti teostatav ega seganud oluliselt igapäevaseid askeldusi. Märkigem, et suurepärase loodusvaatega pühamute läheduses puudus igasugune meenetemüük, toitlustamine ja muu tavakohane teenindus.

Kumrovec – sekulaarsed kultuuri- ja palverännakud

Oma eessõnas palverännakuid käsitlevale väljaandele juhib Edith L. B. Turner (1995: xx) tähelepanu 1993. aastast esilekerkinud uut tüüpi palverännakutele ja nende uurimise suunale. Ta loetleb palverännakuid Elvis Presley kodumaja juurde Gracelandi, *new age*'i järgijate rännakuid muistsetesse kultuspaikadesse Glastonburiesse ja Stonehenge'i, poliitilise märgistusega rännakuid Dallase kooliõpikute hoidla juurde ehk president John F. Kennedy surmapaika jpm. Loetelu hõlmab erinevate isikute kalmusid, surmapaiku ja mälestusmärke, vaimsete liikumiste poolt väärtustatud kohti, aga ka avalikke leinapaiku ja ajaloosündmustega seotud monumente; sellesse diskursusesse on haaratud meediastaarid ja poliitikud. Omalaadse segmendi seesuguste ilmalike (palve) rännakute ja turismiobjektide seas moodustavad riigijuhtide mausoleumid ja mälestuspaigad.

István Povedáki (2009) arvates võib kuulsuste kultust defineerida teatavate reservatsioonidega religioonina, ehkki mitmed traditsioonilise religiooni tunnused puuduvad. Niisiis on tegemist pigem kvaasi- või pseudoreligiooniga, mille olulisim parameeter pole usund, vaid mis funktsioneerib subkultuuri tasandil või toimib fännide religioonina.

2006. aastal oli meil võimalik jälgida endise Jugoslaavia presidendi ja marsali Josip Broz Tito (1892–1980)⁶ sünnimaja ja monumendi juures toimunud spontaanset austamist Kumroveci külas Põhja-Horvaatias, otse Sloveenia piiri läheduses. Bussiga Sloveeniast saabunud inimesed kogunesid monumendi ümber, lauldes Jugoslaavia-aegseid laule. Monumendi jalamile asetati mõned kimbud lilli, kuid peamiseks tegevuseks oli ja jäi ühislaulmine. Jurij Fikfaki pärimisele vastati, et see on tänuavaldus juhile, inimesele, kes tagas neile rahumeelse ja õnneliku elu. Üks vastajatest sedastas, et Tito ajal oli Jugoslaavia tuntud kogu maailmas.

1948. aastal püstitatud monument ja aastast 1953 sünnimajas avatud väike memoriaalmuuseum on osa populaarsest vabaõhumuuseumist, mille umbkaudu 40 kohalikku ja lähemast piirkonnast toodud näidismajapidamist esitlevad Zagorje talupojaelu erinevaid tahke. Pärimuse järgi läinud horvaadid president

Tito jutule ettepanekuga muuta tema sünniküla Kumrovec vabaõhumuuseumiks, kus saaks tutvuda külaarhitektuuri paremate näidetega. Tito andnud ehitusloa ja rahastuse ning 1977. aastal avati valminud kompleks külastajatele.

Kumrovec oma 270 elanikuga meenutab Eesti rahvusparke: muuseumile kuuluvate ja näitusi sisaldavate hoonete kõrval paiknevad talud, kus elatakse etnograafilises stiilis majapidamistes, peetakse kariloomi ja kodulinde, majade juures on viinamarjalehtlad puhkamiseks, majaseinu ja katuseräästaid ehivad kuivavad maisitõlvikud ning sibulavanikud, majadel on rookatused. Külastajatele on muuseumi hajusad üleminekud igapäevaseks eluruumiks elamusrikkad. Väljaspool territooriumit paikneb väike kaubitsemisala, kus müüakse suveniire. Kohalikud tootjad müüvad seal nn Tito-meeneid: valget ja punast Tito veini, müügil on Tito näopildi või nimega särgid jm.

Memoriaalmuuseumis-sünnikodus (1860. aastal valminud maja) algab pühasenurga kõrvalt valik fotosid riigimehe elust. Tito on 20. sajandi poliitiline suurkuju, Mitteühinenud Rahvaste Organisatsiooni (MRO)⁷ rajaja, Kominformi⁸

Foto 5. Sloveenid Titole laulmas. Andres Kuperjanovi foto 2006.

liige, Teise maailmasõja ajal kuulsa partisaniväe juht ja endise Jugoslaavia riigi pikaaegne juht.

Eesti perspektiivist tundus Tito saavutatud majanduslik sõltumatus Nõukogude Liidust ja vabakaubanduse arendamine, samuti rida isikuvabadusi alates õigusest vabalt liikuda lääneriikides, haridusreformid, riigipiiride avamine 1960. aastatel edumeelne ja julge samm.

Karismaatilise liidri imagot toetavad muuseumis fotod, mis dokumenteerivad valgustatud valitsejat poseerimas töökoortega, maletamas, klaverit mängimas; pildid osutavad sõbralikele suhetele paljude maailma poliitikutega, sh Franklin Delano Roosevelti, Winston Churchilli ja kuninganna Elizabethiga.

Siiski ei selgita ükski fotoimago spontaanseid ja organiseeritud rännakuid mitmeid kümneid aastaid pärast valitseja surma tema sünnimaja juurde, kus koduküla lihtsast monumendist on kujunenud informaalne kultuspaik. Protsessi on analüüsitud mitme nurga alt (vt nt Belaj 2007, 2008), tuues esile meediapresentatsiooni partisanijuhist, kindralist ratsahobusel ja üleloomulikust kangelasest. Marijana Belaj on rõhutanud informantide seisukohti, kes on samastanud riigijuhti jumalaga ja suhtunud temasse fanaatilise austusega (Belaj 2008).

Tito on kahtlemata ääretult vastuoluline isiksus. Kujuneva isikukultuse arengujooni näeme YouTube'i keskkonda laaditud dokumentaalfilmide ja erinevate klippide vahendusel⁹. Klipid edastavad müütilise kangelase ja riigijuhi erinevaid imagoid, vastandlikke külgi. Kõrvuti lihtrahva keskel jalutava haritlasriietuses riigijuhiga näeme filmikatkeid partisaniväe juhist, paraadkülas-käigust Korea isevalitseja Kim Ir Seni (Kim Il-sung) juurde ning Jugoslaavia riiklike tähtpäevade lavastuslikke tantsu- ja laulunumbreid esinejate poolt moodustatud Tito nimega.

Möödunud sajandi diktaatoritest juhtide juurde kuulub kompleks märgilisi tunnuseid, näiteks riigijuhinimed (Lenin, Stalin, Hitler, Tito) ja kinnismetafoorid (isakesed Lenin ja Stalin, esimees Mao, suur juht ja õpetaja Kim Ir Sen, *družē* 'sõber, seltsimees' Tito).

Isikukultusele osutab ka tema eluajal alanud ja mõnda aega pärast tema surma jätkunud Tito-nimeliste mikro- ja makrotoponüümide tekitamine. Igas Jugoslaavia osariigis oli üks suurem Tito nime kandev linn: Bosnia ja Hertsegoviinas Titov Drvar (Drvar), Horvaatias Titova Korenica (Korenica), Makedoonias Titov Veles (Veles), Montenegros/Tšernogoorias Titograd (Podgorica), Serbias Titovo Užice (Užice), Vojvodina autonoomses piirkonnas Titov Vrbas (Vrbas), Kosovo autonoomses piirkonnas Titova Mitrovica (Mitrovica), Sloveenias Titovo Velenje (Velenje). Samasugust kohanime kampaania korras muutmist rakendati Nõukogude Liidus selle algusaegadel, aga silmatorkavalt palju ka viimasel eksisteerimiskümnendil.

Ajastu kontekstis erineb Tito sama perioodi tugevatest valitsejanatuuridest oma retoorika ja sümbolite kasutamise poolest, ka rõivastuselt (tsiviilrõivastus vahelduvalt sõjaväemundriga) ning eneseesitluselt. Samas on küllaga sarnasusi. Jätame haarava, kuid austamis põhjustega kaudsemalt seotud probleemideringi kõrvale. Tähelepanu väärrib muusika ja visuaalsete kunstide osa n-ö pühakusaaga tekkimisel. Endist Jugoslaaviat iseloomustab eriline muusikaline kood: Teise maailmasõja aegne muusika sarnaneb vene Suure Isamaasõja muusikaga, allusioone leiame ka sõjajärgsest riiki esindavast muusikast. Järgnevate kümnendite popmuusikas esindab huvitavat diskursust juhi ja Jugoslaavia ülistamine moodsa levimusika formaadis. Vaatamata erinevustele majanduses ja poliitikas oli Jugoslaavia riigisümboolika NSV Liiduga sarnane ja seda tugevasti kopeeriv.

Kumroveci muudab Titoga seoses veelgi oluliseks kunagi ülipopulaarse noortepäeva (*Dan Mladosti*, *Dan Radosti*) tähistamine 25. mail. Belgradis tähistatud punalipulisest massiüritusest, noorte laulu- ja tantsupeost, millega ühtlasi tähistati riigijuhi sünnipäeva (õige sünnipäev on 5. mail) on saanud eri paikades toimuv rahvaüritus. Kumroveci noorusepäevast on aga kujunenud spontaanne ja informaalne festival.

Veebiuudiste ja YouTube'i klippide vahendusel on sedastatav, et Kumrovecisse kogunevad erinevas vanuses inimesed, nii et see pole pelk vanainimeste nostalgiaüritus. Huvitav on teatavate rühmade naljatlev ümberkehastumine ja -rõivastumine ning Jugoslaavia-aegsete sümbolite kandmine. Peol on kesksel kohal ühislaulmine, puudub poliitiline ambitsioon, ehkki üritust on tõlgendatud kultuse osana. Veebikommentaari järgi hindavad osalejad minevikku sõbralikuks ja rikkaks ajaks, mida toetavad ilmselt võrdlused hilisemate sõjakoledustega, majandusliku ebavõrdsuse süvenemine inimeste ja piirkondade vahel. Samas on psühholoogiliselt mõjus ja konkurentsilt liitev riitus kaunite meloodiatega laulude ühislaulmine.

Samal ajal Eestis

Sajandeid luterlikus Eestis palverännakuid ei tuntud, nendega puututi kokku 19. sajandi teisel poolel laiemalt levinud õigeusu kombestiku kaudu. Palverännakud Kuremäe nunnakloostri juurde ja Pihkva mungakloostri tõi sinna 20. sajandil õigeusklikke laialt alalt väljastpoolt Eestit, eeskätt Nõukogude Liidu piirkondadest, kus kloostrid olid enne ja pärast Teist maailmasõda suletud. Ka teiste kirikute liikmed ja kirikliku kuuluvuseta isikud külastasid kloostreid, käisid seal abiks või hingerahu otsimas.

Katoliiklikud palverännakud jäid vahemikku 13. sajandist 16. sajandi alguseni (Vunk 2005: 230–232), sisemaiste palverännupaikadena on nimetatud eeskätt Pirita kloostrit, Tallinna toomkirikut, Padise kloostrit, Vastseliina linnusekabelit ja Sõja-Maarja kabelit Viru-Nigulas (Raam 1980: 71). Reformatsiooni järel palverännakud soikusid.

Elustamisliikumine algas 1990. aastatel, taasiseseisvumise järel, ajal mil luteri kirik korraldas rännakuid 1940. aastal asutatud oikumeenilise Taizé vennaskonna juurde Prantsusmaale. Taizé keskust külastasid igasuguse kirikliku kuuluvusega inimesed, aga ka isikud, kes ei kuulunud ühtegi konfessiooni. Innustusest külastati paika korduvalt või sõideti sealkäinute kogunemistele lähematesse riikidesse (M. Kõiva isiklik arhiiv; Engman 2012). Järgnesid sama populaarsed reisid Lourdes'isse, võimaluse korral külastati mõlemat kuulsat paika. Taasiseseisvumine tõi kaasa mõne katoliku kooli asutamise Eestisse, mis 21. sajandil tavatsesid reisida Lourdes'isse (nt Veismann 2006).

On iseloomulik, et isiklike või koos sõpradega läbitud palverännakute ala laiienes kiiresti Euroopa eri maadesse, aga esmajoones Indiasse ja mujale Aasiasse. Uue, ent olulise segmendi eestlaste tänastes rännakutes moodustab uusspirituaalsete ja -usundiliste paikade külastamine laias ilmas, mida seni sisuliselt polegi uuritud.

Seega laiienes üheaegselt nii välismaiste palverännakute ja pühamute külastamise geograafiline kui ka religioosne dimensioon. Emotsioonirikamate palverännakute hulka kuuluvad iseseisvalt või mõne kaaslasega läbitud teekonnad. Enim meedia tähelepanu on jagunud palverännakutele Santiago de Compostelasse Hispaanias, mis on olnud kaetud ka uurijahuviga (Sepp 2005).

Eesti-siseste palverännakute inskribeerimine algas peamiselt 21. sajandil. Hilise alustamise põhjustas tõenäoliselt asjaolu, et kohalik õigeusu kirik oli oma traditsioonilised marsruudid moderniseerunud kujul säilitanud, luteri kirikul puudus palverännakute traditsioon ja katoliku kirik oli endale alles teed rajamas.

Palverännakuid taastavad erinevad vaimulikud ja ilmalikud organisatsioonid ja isikud, erinevate huvirühmade esindajad. Näiteks toimus 2007. aasta juulikuus katoliku kiriku palverännak konfessioonide vahelise üritusena Viru-Nigulas Maarja kabeli varemte juurde (Eesti Kirik 2007; Delfi 2007). Alati pole esiplaanil religioossed motiivid, vaid palverännak on üldnimetus, tihti sooritatakse see õppematka, loodus- ja kultuurimatka funktsioonis. Samas võib sellega liituda kultuurilis-religioosne õpetus ja palverändurikogemuse andmine. Näiteks korraldas 2005. aastal Eesti kirikute noortenõukogu viiekümnekilomeetrise palverännaku Värskast Vastseliinasse, kus loengutega oli hõivatud palverännakute uurija ajaloolane Aldur Vunk jt (Paidre 2005; Pruel 2006). Samal ajal algasid kaheksakilomeetrised palverännakud Padise

kloostri varemete juurde (nt Valdre 2007; Tammaru 2011), mis on ühendatud keskaja stiilis laadapäeva jm lõbustustega. Padise kloostri projektijuhi väitel on palverännakud populaarsemad kui looduskäigud, kuigi marsruut ei erine.

Tänane kultuuriruum tolereerib erinevaid sünkreetilisi üritusi ja lähene-misviise, populaarse termini *palverännak* alla koondatakse erinevaid üritusi. Näiteks tutvustab ajakirjanik luteri kiriku misjoninädala avarongkäiku:

Läinud pühapäeval avati palverännakuga Rakvere kirikute juurde Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku misjoninädal, mille üks eesmärk on siduda kirikud enam igapäevaeluga.

Palverännakust võttis osa enam kui sada plakatitega inimest, kõige ees sammuksid EELK peapiiskop Andres Põder ja Rakvere linnapea Andres Jaadla, kirjutab Virumaa Teataja.

Misjonipäevade peakorraldaja Tauno Toompuu jäi avapäevaga rahule. "Ilm oli ilus ja rahvast tuli isegi rohkem, kui eeldasime," lausus ta.

Rännak lõppes palvusega Rakvere ordulinnuses, mille pidas Viru praost Avo Kiir. Misjoninädal toob kaasa hulga üritusi, mille hulgas on ka lastele suunatud ettevõtmisi (Delfi 2007).

Palverännakute taastamiseni on kahtlemata pikem tee kui kloostrite taasava-miseni ja nende restaureerimiseni, mis on eelmise ja selle sajandi trend. Palve-rännakute ja nende nimetuslike vastete puhul näib siiski olevat spontaanse algatuse osa väiksem kui institutsionaalsel algatusel ning kogu edasise arengu perspektiivid on udused.

Kristel Engman (2012) kirjutab: "Kindlasti on aga Maarjamaa palveränna-kuteedega seonduv üks valdkond, mida kirikud saaksid Eesti arenevat turis-mimajandust silmas pidades enam propageerida."

Diskussioon ja kokkuvõte

Nägime postsotsialistlikes kultuuriruumides toimivaid teineteisest sõltumatuid dünaamilisi kollektiivse käitumise mudeleid. Lineaarse mudeli puhul jätkat-akse sotsiaälvõrgustike ja perekonna tasandil varasemate usutavade ja täht-päevakommete järgimist, väärtuste ja paikade hoidmist. Vaadeldud kolme riigi viimase saja aasta ajaloolised arengud on mõneti sarnased, aga eriti veel soveti mõjupiirkonna alla kuulumise tõttu Teise maailmasõja järel. Bulgaaria puhul on nähtav usu- elu pidev olulisus, vaatamata sovetiaegsele riiklikule poliitikale. 20. sajandi jooksul on ehitatud üles terved kirikute ja kabelite sümbiootilised kompleksid (nt Krastova Gora Bulgaarias, kus on väidetavalt hoiul osa Kristuse ristist, aga paikneb ka tsaar Boris III poolt 1936. aastal kingitud suur rist, on

rajatud 12 apostli kabelid, raviallikas jne). Kohalike elanike algatusel on täiendunud Momtšilovtši küla pühamute arv, sakraalehitised on ühishoolel, kogu avalik ruum osutab usu- ja kodukultuuri bulgaariapärase erijoonte säilimisele. Rila klooster on olnud sajandeid Bulgaaria vaimne süda. See mägiapiirkonna suurejooneline kompleks asub eemal suurlinnadest, samanimelisest külast ja muust asustusest. Nüüdisaegsed palverändurid sõidavad enamasti kohale autode või bussidega, olles pühamus lühemat aega kui sajandi eest. Osalt tuleneb see tugisüsteemi puudulikkusest, ent pole kahtlust, et olukord muutub majutusvõimaluste ja muu infrastruktuuri arenedes. Samas on pühapaigad säilitanud oma tähtsuse palverännakupaikadena, nii üksinda kui organiseeritud rühmana saabujatele.

Sloveenia ajaloolised kirikud ja kloostrid on heas korras, nende lülitumine täisverelisse usuellu võtab ilmselt kauem aega, kuid Svete Gore juhtum kinnitab, et esimesel võimalusel taastuvad nii palverännakud kui pöörduvad kiriku endised liikmed traditsioonilise pühamu poole.

Mittelineaarne käitumisviis aitab luua ja inskribeerida ühiskonda uusi pühasid, kohti, käitumisviise ja identiteeti. On ilmne, et just sotsialismiajal teravdus vajadus usupaikade järele, aga ka nende arendamine. Olgu selleks siis Rila Ivani päev, Momtšilovtši kabelitega seotud pühakute päevad, ristipäeva tähistamine Krastova Goras 14. septembril jpm. Kõigis riikides on ehitatud uusi kirikuid või ennistatud ja rajatud uusi kloostreid. Rajatud on ka uusi pühamuid, nagu pühale Petkale pühendatud bulgaaria õigeuskirik ja klooster Rupite küla lähistel, mis rajati 1992 selgeltnägija Vanga (Vangelia Pandeva Dimitrova, 1911–1996) poolt valitud kohta.¹⁰ Avarale territooriumile jääb kirik, klooster, Vanga muuseum, temaatiliste väljaannete ja suveniiride pood, tervisevee võtmise paik, Vanga haud külastajate toodud ohvriandidega, tema kunagine elumaja ja kuumaveeallikad. Ühtlasi kuulub kompleksi kohvik ning paigad einestamiseks ja vestlemiseks. Kui jätta kõrvale uusaegsed maalingud ja arhitektuur, on pühamu ehituslikud ja ruumikomponendid üsna samad, usklike ja rändajate arvukus samuti.

Kindlasti kehtivad need tendentsid laiemalt, mitte üksnes kriisi või impeeriumi languse läbinud, vaid ka riikluse saanud või kaotanud rahvusrühmades.

Konkreetne isiklik käitumisstrateegia ühe või teise mudeli suhtes varieerub, vähemalt pühade ja pühitsemise puhul on enamasti tegemist mõlemast käitumismudelitest loodud isikliku sulamiga, valikute ja valimitega, milles ja kui sügavalt osaletakse, mida jätkatakse, mida ennistatakse.

Palverännakute jätkamine ja kultuuriruumi inskribeerimine on mitmeplaaniline ja polümorfne protsess. Esiteks kulgeb palverännakute spontaanne taastamine paralleelselt tendentsiga ennistada ja laiendada kirikute/kloostrite seisundit ja mõju ühiskonnas, mida ilmestavad käesolevas artiklis käsitletud

juhtumid. Teiseks on palverännakute taastamisega seotud institutsionaalne huvi, mis on eelmisega koherentne.

Ei puudu paigad, kus usu elu on rikas ja selle edendamiseks on huvitatud kohalikud elanikud, kelle omaalgatus on silmatorkav näiteks erakordselt elava usu säilitanud Momtšilovtši küla puhul. Sealset kogukonda iseloomustab toetus bulgaaria õigeusule, ühiselt loodud külakuvand ja oma jälje jätmise külaruumi. Gérôme Truc rõhutab: “Mäletamine kestab vaid senikaua, kui on olemas rühm inimesi, kellele sellel kohal on eriline tähtsus, ja kes hoolivad selle säilitamisest. Kui see rühm hajub ja võõrandub, kui nad hülgavad kohad, mida nad varem mälestasid, kaovad need mälestused varem või hiljem” (Truc 2011).

Mentaalsete ja usuliste tähenduste kõrval näib olevat oluline paikkonna elamisväärsuse ja kultuuriväärtuse tõstmine, kindlasti ka eeldatav majandust elavdav mõju. See kõik on omavahel põimunud, toetatud mineviku tänapäevaga sidumise protsessi ja palverännakute üldisemate motivaatoritega (vt lähemalt Raj & Morpeth 2007).

Valitud paigad, palverännakute sihtkohad ja sealsed objektid esindavad küll erinevaid konfessioone: Svete Gore Sloveenias esindab katoliku, Momtšilovtši pühamud ja Rila kloostrikompleks Bulgaaria õigeusu kirikut, Eestis külastatakse ennekõike õigeuskloostrit, palverännakud on muutuvatele sotsiaalkultuurilistele oludele vaatamata säilinud, paigad ise varustatud infrastruktuuriga. Samuti on vastav religiooni- või kultuuriturism toimunud suuremate katkestusteta ja vaatamata valitsevale poliitilisele võimule.

Just Eesti puhul on selgemalt jälgitav oikumeeniline joon. Eesti näib olevat mitmes suhtes erandlik, kuid ei maksa jätta kõrvale osa luteri vaimulike pikemaajalisi püüdlusi täiendada evangeelset luteri kirikut katoliiklike elementidega, samuti osa loovisikute ja intelligentide pikemaajaline toetus katoliku kirikule ja selle tavadele. 1990. aastate lõppu langes katoliku kiriku jõulisem inskribeerimine. Uuemal ajal on ka vanu katoliiklikke (kuni 16. sajandi) objekte hakatud taas palverännakutega külastama.

Kõigi käsitletud näidete puhul on veel üks ühine uus joon. Eesti puhul ei saa kuidagi jätta märkimata, et vastloodud ja muistsed looduslikud pühapaigad on kujunenud üheks oluliseks pühamuks. Sloveenias on see segment arenemas, Bulgaarias aga austatakse ürgvanu megaliite (nt Busovgrad) ja antiikaegseid ajaloolisi ehitisi (Perpeikon), nende juures toimuvad kindlatel kuupäevadel rituaalid. Uusvaimsuse õpetajatest on Petar Dõnovi (1864–1944) järgijad ja Universaalse Suure Valge Vennaskonna liikmed need, kelle suurimad kogunemised ja rituaalid toimuvad looduskaunites, erilistes paikades.

Palverännakute esimene tunnusjoon – ajalooliselt või müütiliselt tähtis koht või pühamu – on täidetud. Sekulaarse kultuuri- ja palverännaku sihina esitletud Kumrovec Horvaatias langeb üldisest pühapaiga diskursusest mõnevõrra

välja – etnograafiline külakeskkond koos poliitjuhi sünnimaja ja monumendiga esindab pigem valgustuslikke, ruraalset elu pühalikustavat või sotsiaalsele võrdsusele tuginevaid ideid, millega liitub uueaegne tsiviilusu (*civil religion*) või nn ilmaliku palverännaku (*secular pilgrimage*) muster. Kuid on selge, et uusvaimsed liikumised on ülendanud sakraalsesse ruumi megaliigid, erineva semantilise tähendusega muinasehitised ja looduspaigad, laiendades ning avardades sel viisil pühapaiga mõistet.

Palverännakud, kunagi lunastuse, karistuse, palve, tervistumise ja paljudel muudel eesmärkidel ettevõetud rännakud on muutumises. Püsivana on säilinud isiklike kogemuste külg ja võimalus liikuda kultuuri keskmesse, pühaduse ja kõige väärtuslikumate ideedeni. Samas on tihti just vaimne otstarve taandunud ega tähenda enam sugugi alati sügavat religioosset kogemust ega isegi vaimset uuestisündi. Gábor Barna (Barna & Puzstai 1999; Barna 2001) kirjutistest ja kogumikest ilmneb kui väikese segmendi palverännaku pühal (*pilgrimage feast*) osalejatest moodustavad sügavalt usklikud, samas enamik esindab kõiki osalejate kategooriaid kuni lihtsalt laadaliste ja jalutajateni.

Ka palverännakuid vastuvõtvad pühamud on hetkel suurtes muutustes. Sloveenias, Bulgaarias ja ka Eestis toimub taastamis- ja restaureerimistöo ning lisaks huvirändudele loodetakse suurendada usurände. Näiteks Rila klooster on tänaseks ekskursioonimarsruutidesse lülitatud, see on oluline õigeusu vaatamisväärus kogu Lõuna-Euroopas. Hariduslik ja laiem turismikomponent on klostrikülastajaid vaadeldes juba märgav. Ehkki kõikjal prevaleerivad oma-omaised saabujad on keskuste üldine soov rahvusvahelistuda.

Kui maailma kuulsatest palverännu sihtkohtadest on saanud suure teenindussüsteemiga majandusprojektid, siis artiklis kirjeldatud vanemates paikades on esialgu see külg sisuliselt olematu, paremal juhul on see arendamisel.

Kriiside ja järskude ühiskondlik-poliitiliste üleminekutega kaasnev varasema ajaloo ja kultuuripärandi segmenteerimine ning ümberhindamine on oluline mälu ja mäletamise muutja, kusjuures muutused toimuvad mitmes suunas ning etnilise identiteedi väljendusi võivad vallandada või hakata koondama ootamatud objektid. Hea näide on Tallinna sõjamonumendi teisaldamine, mis vallandas mitte üksnes füüsiliste sündmuste ahela, vaid millest kujunes vene rahvusühma identiteedi kohalik tugi.

Palverännakute taastamismustrid Eestis on esialgu ääretult vastuoluline ja ehk isegi loominguline valdkond. Ruth Blackwell (2007: 35) üldistab: “Kuigi mõni neist paikadest on kaotanud aegade jooksul vaimse tähenduse, võib püsida tohutu huvi vanade kohtade ja nende artefaktide vastu.”

Välitööd kinnitasid, et pühapaikade ehitamine, külastamine, pühakud ja usulised objektid sotsiaalse ruumi osana seovad endaga erinevaid narratiive ja uskumusi, mis on interaktsioonis meediatekstidega. Suurem osa väljendab

siiski enda ja lähedaste isiklike mälestusi ja kogemusi kokkupuutest sakraalsega ja kogemuse mõtestamise katseid. Kahtlemata vajab see külg pühamute ja palverännakute folkloorist lisaküsitlusi ja lisakäsitlusi.

Uued füüsilised piirid lõhkusid Horvaatias varasemaid sotsiaalseid ja majanduslikke võrgustikke, kõigutasid kultuurilist enesemääratlemist. Kahtlemata oleks üks ventiil kunagiste saavutuste tunnustamine. Samas pole meie meelest põhjust näha erilist minevikunostalgiat ega muid pretensioonikaid väljendusvorme ühislaulmiste ja noorusepäeva tähistamise juures. Küll aga osutab nt öölaulupidude traditsioon Eestis, et sellistel üritustel on edastada rida olulisi sõnumeid ja nad toimivad põlvkondade üleste ühendajatena.

Kommentaariid

- ¹ Välitöid ja uurimist toetasid Bulgaaria Teaduste Akadeemia ja Eesti Teaduste Akadeemia bilateraalsed uurimisprojektid “Balkan and Baltic States in United Europe: History, Religions, and Cultures” (2006–2008), “Folklore and Dynamics of Identities in United Europe – the case of Bulgaria and Estonia” (2009–2011), ETF grant 8137 ja sihtfinantseeritav teema SF0030181s08. “Kloostriid kui traditsioonide sõlmpunktid” on üks bilateraalse projekti segmentidest.
- ² Väejuht Aleksander Nevski kuulutati õigeusu pühakuks 1547. aastal. Moskva Patriarhaadi Õigeusu kirik käsitles säilmete asetamist Toompeale kui diplomaatilist käiku (Delfi 2010).
- ³ 1980. aastal kuulutas paavst Johannes Paulus II vennad Cyrilluse ja Methodiuse Euroopa pühakuteks.
- ⁴ Bulgaaria kultuuriruumi (nagu ka Kreekasse) kuuluvad kodutud koerad, Rila klooster pole erand. Eriti pühakupäeva rahvamelus on nende kõigutamatu rahulik tukkumine ja igapäevaste toimetuste aeglane jätkamine imponeeriv.
- ⁵ Svete Gore visiit sai võimalikuks tänu sloveeni etnoloog Jurij Fikfakile.
- ⁶ Josip Broz Tito (1892–1980) Jugoslaavia Sotsialistliku Föderatiivse Vabariigi (1945–1992) peaminister 1943–1963, president aastail 1953–1980, marssal 1943–1980, kommunistliku partei juht 1939–1980.
- ⁷ Mitteühinenud Rahvaste Organisatsioon (MRO) asutati Belgradis 1961. aastal, selle juhtide hulka kuulusid Jugoslaavia president Josip Broz Tito, Indoneesia esimene president Sukarno, Egiptuse teine president Gamal Abdel Nasser, Ghana esimene president Kwame Nkrumah ja India esimene peaminister Jawaharlal Nehru. Liikumisel oli märkimisväärne osa arengumaade teadvustamise poliitilises diskursuses. 2012. aasta aprillis kuulus Wikipedia andmeil organisatsiooni 120 riiki. Globaliseerumise teoreetik Akhil Gupta on hinnanud MROd oluliseks vastasjõuks rikastele arenenud tööstusriikidele ja poliitiliseks signaaliks maailma muutumisest (Gupta 2003).
- ⁸ Kominform – aastatel 1947–1956 tegutsenud kommunistlike parteide ühendus.
- ⁹ YouTube.com pakub otsingu: Tito, Kumrovec, dan mladosti jm peale arvukalt dokumentaalkaadreid, fotomontaaže, filmikatkeid jm.

¹⁰ Vanga oli sovetiajal tunnustatud selgeltnägija, prohvet ja ravija, keda külastasid Bulgaaria valitsusliikmed ja mitmed riigijuhid. Üldiselt oli samasugune sensitiivide ja erinevate ravijate lembus tüüpiline L. Brežnevile ja temaaegsele valitsusele.

Käsikirjad ja intervjuud

Intervjuud Bulgaarias 2006–2013, Bulgaaria TA ja Eesti TA bilateraalsete uurimisprojektide arhiiv, autorite valduses.

Mare Kõiva isiklik arhiiv.

Kirjandus

Barna, Gábor (toim) 2001. *Politics and Folk Religion*. Szeged, Hungary: Department of Ethnology, University of Szeged.

Barna, Gábor & Puzstai, Berthalan 1999. A Changing Feast between the Sacred and the Profane. *Szent és profa'n között. A szeged-alsóva'rosi bu'csu'. Between the Sacred and the Profane. The Pilgrimage Feast of Szeged-Alsóva'ros*. Religionis Popularis Szegediensis 3. Szeged: Department of Ethnology, József Attila University, lk 9–17.

Belaj, Marijana 2007. Belief in Saints. Sensory Reality in Religious Experience (As presented in Examples from Croatia). *Traditiones* 36 (1), lk 127–140 (doi: 10.3986/Traditio2007360109).

Belaj, Marijana 2008. “I’m not religious, but Tito is a God”: Tito, Kumrovec, and the New Pilgrims. Peter Jan Margry (toim). *Shrines and Pilgrimage in the Modern World. New Itinararies into the Sacred*. Amsterdam: Amsterdam University Press, lk 71–93.

Blackwell, Ruth 2007. Motivations for Religious Tourism, Pilgrimage, Festivals, and Events. Raj, Razaq & Morpeth, Nigel D. (toim). *Religious Tourism and Pilgrimage Management. An International Perspective*. Wallingford: CAB International, lk 35–47 (doi: 10.1079/9781845932251.0035).

Delfi 2007 = Rakveres toimus palverännak. *Delfi*, 23. oktoober 2007 (<http://www.delfi.ee/news/paevauudised/eesti/rakveres-toimus-palverannak.d?id=17230227> – 17. juuli 2013).

Delfi 2010 = Aleksander Nevski säilmed asetati Toompeale. *Delfi*, 28. veebruar 2010 (<http://www.delfi.ee/news/paevauudised/eesti/aleksander-nevski-sailmed-asetati-toompeale.d?id=29471941> – 17. juuli 2013).

Eade, John & Sallnow, Michael J. (toim) 2000 [1991]. *Contesting the Sacred: The Anthropology of Christian Pilgrimage*. London & New York: University of Illinois Press.

Eesti Kirik 2007 = Viru-Nigulas toimus palverännak. *Eesti Kirik* 2007 (<http://www.eestikirik.ee/node/3271> – 17. juuli 2013).

- Engman, Kristel 2012. Palverännak kui ajastuteülene fenomen. *Kirik & Teoloogia. Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohast* (<http://kjt.ee/2012/06/palverannak-kui-ajastuteulene-fenomen/> – 17. juuli 2013).
- Gupta, Akhil 2003. The Song of the Nonaligned World: Transnational Identities and the Reinscription of Space in Late Capitalism. Low, Setha M. & Lawrence-Zuniga, Denise (toim). *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. Blackwell Readers in Anthropology. New York: Wiley-Blackwell, lk 321–336 (doi: 10.1525/can.1992.7.1.02a00050).
- Hannaford, John Alfred Victor 2001. *Two Australian Pilgrimages*. M. Phil Thesis. Victoria: Australian Catholic University (<http://dlibrary.acu.edu.au/digitaltheses/public/ad-t-acuvp5.19072005/01front.pdf> – 17. juuli 2013).
- Hannaford, John Alfred Victor & Newton, Janice 2008. Sacrifice, Grief and the Sacred at the Contemporary ‘Secular’ Pilgrimage to Gallipoli. *Borderlands*, Vol 7: 2 (http://findarticles.com/p/articles/mi_6981/is_1_7/ai_n31458611/).
- Kanevski, Kostadin Nikolovski 2002. *Tšudotvornoto ajazmo i paraklisite v Momtšilovtsi*. Smoljan: Zea.
- Karamihova, Margarita & Valtchinova, Galia 2009. Talking War, “Seeing” Peace: Approaching the Pilgrimage of Krastova Gora (Bulgaria). *History and Anthropology* 20: 3, lk 339–362 (doi: 10.1080/02757200903112545).
- Koeva, Margarita (toim) 2000 = *Rilskiiat manastir*. Sofia: Akademichno izdatelstvo Prof. Marin Drinov.
- Margry, Peter Jan 2008. Secular Pilgrimage: A Contradiction in Terms. Margry, Peter Jan (toim). *Shrines and Pilgrimage in the Modern World: New Itineraries into the Sacred*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Morinis, Alan (toim) 1992. *Sacred Journeys, the Anthropology of Pilgrimage*. New York: Greenwood Press.
- Pravoslaviето 2013 = *Zavet na Sveti Ivan Rilski Chudotvoretz* (http://www.pravoslaviето.com/docs/sv_otci/sv_joan_rilski_zavet.htm – 17. juuli 2013).
- Paidre, Urmas 2005. Noored taastavad Eestis palverännakute traditsiooni. *Lõunaleht* (<http://www.lounaleht.ee/index.php?page=1&id=966> – 17. juuli 2013).
- Praškov, Ljuben 2000 = Prashkov, Ljuben. Zhivopisnoto bogatstvo na Rilskiiat manastir. Koeva, Margarita (toim). *Rilskiiat manastir*. Sofia: Akademichno izdatelstvo Prof. Marin Drinov, lk 134–186.
- Pruel, Kaija 2006. Värska. Noorte palverännak Värskast Vastseliina. *Eesti Päevaleht* (<http://www.epl.ee/news/eesti/varska-noorte-palverannak-varskast-vastseliina.d?id=51043274> – 17. juuli 2013).
- Povedák, István 2009. *Heroes and Celebrities*. PhD Dissertation Summary. Budapest & Szeged (<http://doktori.btk.elte.hu/folk/povedakistvan/thesis.pdf> – 17. juuli 2013).
- Raam, Villem 1980. Kaks fragmentaarset vormiplaati Piritat kloostrist. *Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt* 3. Artiklite kogumik. Tallinn: Kunst.

Radkova, Rumjana 2000. Istoricheskata sudba na manastira prez vekovete. Koeva, Margarita (toim). *Rilskiiat manastir*. Sofiia: Akademichno izdatelstvo Prof. Marin Drinov, lk 10–31.

Raj, Razaq & Morpeth, Nigel D. (toim) 2007. *Religious Tourism and Pilgrimage Management. An International Perspective*. Wallingford: CAB International.

Puzstai, Berthalan (toim) 1999. *Szent és profa'n között. A szeged-alsóva'rosi bu'csu'. – Between the Sacred and the Profane. The Pilgrimage Feast of Szeged-Alsóva'ros*. Bibliotheca Religionis Popularis Szegediensis 3. Szeged: Department of Ethnology, József Attila University.

Roth, Klaus & Roth, Juliana 1988. Öffentliche Todesanzeigen (Flugblatt-Nekrologe) in Südosteuropa. Ein Beitrag zum Verhältnis zu Tod und Trauer. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 91, lk 253–267.

Sepp, Tiina 2005. *Palverändurid ja turistid teel Santiago de Compostelasse*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Usuteaduskond.

Tammaru, Evelin 2011. Püha Bernardi päevad toimusid juba kuuendat korda. Kernu vald. *Delfi*, 19. september 2011 (<http://eestielu.delfi.ee/eesti/harjumaa/kernu-vald/elu/puha-bernardi-paevad-toimusid-juba-kuuendat-korda.d?id=57385856> – 17. juuli 2013).

Truc, G r me 2011. Memory of places and places of memory: for a Halbwachsian socio-ethnography of collective memory. *International Social Science Journal* 62, lk 147–159 (doi: 10.1111/j.1468-2451.2011.01800.x).

Turner, Victor Witter 1974. *Dramas, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Symbol, Myth, and Ritual Series. London & New York: Cornell University Press.

Turner, Victor Witter & Turner, Edith L. B. 1995 [1978]. *Image and Pilgrimage in Christian Culture*. New York: Columbia University Press.

Valdre, Liina 2007. Padisel r nnatakse tagasi keskaega. *Eesti P evaleht*, 6. august 2007 (<http://www.epl.ee/news/melu/padisel-rannatakse-tagasi-keskaega.d?id=51096278> – 17. juuli 2013).

Valtchinova, Galia 2009. Medjugorje and Krastova Gora from the Longue Dur e Point of View: Division and Construction of Frontiers in Two Pilgrimage Regions in the Balkans. *Etudes balkaniques (Balkan Studies)* 1, lk 166–195.

Veismann, Tiina 2006. Palver nnak Lourdes'i 6.10–6.11.2006. *Teataja* nr 353, 17.november. Tallinna Vanalinna Haridusg mnaasium (<http://www.vhk.ee/teataja/vanateatajad/2006-2007-o-a-teatajad/Teataja%20353.p65.pdf> – 17. juuli 2013).

Vunk, Aldur 2005. *Jeesus l ks maal k ndimaie. Ristis jad ja palver nnakud Eesti keskajal*. Tallinn: Argo.

Summary

Družė Tito, Sveti Rilski. Insights into Contemporary Pilgrimage Tradition

Mare Kõiva, Andres Kuperjanov

Keywords: pilgrimage, Orthodox religion, Catholicism, abbey, chapel, historical figures

Catholic abbeys destroyed during the 16th century reformation, as well as Orthodox abbeys abandoned in the 20th century, have recently become the centre of restoration movement in Estonia. Various institutions and people have contributed to the reviving of catholic-style pilgrimages, which are both organised institutionally and undertaken privately, sometimes differing from a sightseeing tour mainly in name. As the Estonian pilgrimage culture is re-arising, it is characterised by its oecumenical nature. In Estonia, the tradition of pilgrimages has been historically continuous only to the Orthodox abbeys of Kuremäe and Petseri (Pechory). Everything else is religion tourism. Both private and organised treks involve a geographically wide scope outside Estonia.

The following pilgrimage destinations are compared: a) the Svete Gore sacral complex in Slovenia – a reanimated religious Catholic centre, b) key Orthodox centres in Bulgaria: the abbey and chapel of Rila Ivan, carrier of national identity, symbolic of religious continuity throughout the Middle Ages and modern times, and ancient cultural and religious sites of Momchilovtzi village chapels. The latter with its sacral architecture represent an expression of personal perception of religion, used as a building ground for tourism, specifically a village environment living off on religion tourism. The newest layer, the so-called secular pilgrimage sites, in which celebrations include many traits of festivals, is found in Kumrovec, where a monument was erected at the birthplace of Josip Broz Tito, the former president of Yugoslavia.

The revival of pilgrimages shares many common traits in post-socialist countries. Of particular interest is the integration of existing and created natural and other sacred sites in the culture of new spiritual and religious movements.